

УДК 159.922.8:88.3

Н. Б. ІВАНЦОВА,

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри теоретичної та прикладної психології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ОНТОГЕНЕЗУ

У статті прослідковано розвиток професійної спрямованості особистості на різних етапах онтогенезу. Представлена модель генези професійної спрямованості. Наведено основні види та форми профорієнтаційної роботи психолога з різними віковими та професійними групами.

Ключові слова: професійна спрямованість, онтогенез, генеза професійної спрямованості, профорієнтація, вибір професії, професіоналізм, професійне середовище, професійний розвиток, самовизначення, самореалізація, самоорганізація.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Онтогенез – це віковий розвиток індивіда. На різних вікових етапах відбувається розвиток професійної спрямованості особистості, формування та зміна мотивів, інтересів, установок, ставлень до професійної діяльності. У численних психологічних дослідженнях (С. П. Крягжде, 1985; В. П. Парамзін, 1987; А. П. Сейтешев, 1990 та ін.) підкреслюється важливість аналізу вікового аспекту професійної спрямованості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. У нашому дослідженні модель, що описує генезу професійної спрямованості, визначається теоретичною концепцією психічного розвитку (Б. Г. Ананьєв [1]; Л. І. Анциферова [2]; Л. І. Божович [3]; Л. С. Виготський [4]; Г. С. Костюк [9]; О. М. Леонтьєв [12] та ін.).

Мета статті – дослідити розвиток професійної спрямованості особистості на різних етапах онтогенезу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концептуальну важливість являє питання про те, наскільки доречно включати ранні періоди розвитку людини у контекст аналізу генези професійної спрямованості, оскільки власне професійна діяльність стає доступною людині відносно пізно в онтогенетичному плані.

Методологічною основою вирішення зазначеної проблеми виступає положення Л. С. Виготського (1984) про необхідність досліджувати історію розвитку психічних функцій.

Уведення ранніх періодів онтогенезу в аналіз професійного розвитку здійснено у вітчизняній психології Є. О. Климовим (1996, 1998). За його даними, проблема профорієнтації успішно вирішується у підлітковому віці тільки у тому випадку, якщо у попередньому віці вирішено багато завдань, пов'язаних з вибором професії.

Ідея Б. Г. Ананьева (1980) про нерівномірність розвитку різних систем і їх регуляторів дозволяє припустити, що структура професійної спрямованості складається у віковому аспекті поступово. На певному етапі переважає один з її компонентів, а їх сполучення являє собою своєрідність, що визначає у певному віці вияви професійної спрямованості.

Наше дослідження генези професійної спрямованості базується на суб'єктному підході до досліджуваної проблеми, що полягає у такому:

1. Генеза професійної спрямованості виступає як соціокультурний процес, який протікає за допомогою включення дитини у різноманітні сфери суспільної практики, у широкий контекст соціальних зв'язків за допомогою доступних їй видів діяльності. Дорослий виступає як носій мотиваційно-сміслових утворень, які він передає дитині.

2. З погляду генези професійна спрямованість розглядається не як орієнтація на конкретну професію, а як орієнтація на багатоаспектну сферу життєдіяльності дорослих, що утворена професією та включає процеси, предмети і результати праці, трудові професійні функції. Ці компоненти мають не вузькопрофесійний характер, а опосередковують усі сфери суспільного й індивідуального буття.

3. Генеза професійної спрямованості опосередковується властивими віку специфічними потребами, які не тільки виражаються, але і розвиваються у передумовах і перших виявах професійної спрямованості. Отже,

збагачується особистість дитини через входження у професійну сферу життєдіяльності дорослих.

4. Для вивчення генези професійної спрямованості центральним моментом виступає ставлення дитини спочатку до професійної сфери життєдіяльності дорослих, а потім до факту і процесу своєї професіоналізації.

5. У міру дорослішання моменти, що орієнтують дитину у професійній сфері, входять у сферу усвідомлення, піддаються аналізу і критичній оцінці, співвідносяться з низкою важливих умов (наприклад, суспільними умовами виконання професії), на основі чого відбувається відбір мотиваційних тенденцій, що і породжує професійну спрямованість.

Специфіка становлення професійної спрямованості особистості на різних етапах онтогенезу полягає у таких особливостях: в інтересі, що виявляється до професійної сфери і у професійній сфері; у ставленні до професійної діяльності загалом і до конкретної професії, а також до процесу професіоналізації; у характері і змісті професійних уявлень, що включають уявлення про професійну діяльність загалом, про конкретні професії (їх компоненти, умови, вимоги до професіонала тощо) і про себе як потенційного або актуального представника певної професії.

Ця специфіка обумовлена віком людини.

Розглянемо психологічні особливості розвитку професійної спрямованості особистості у різні вікові періоди.

Дошкільне дитинство. Б. Г. Ананьев (1977) показує, що праця включається у розвиток індивідуальної свідомості з найперших етапів онтогенезу, окрім немовлячого віку. Є. О. Климов (1996, 1998) виділяє у становленні професіонала допрофесійний етап, включаючи у нього раннє дитинство як стадію передгри [7]. Ранній вік варто розглядати як період зародження передумов професійної спрямованості на основі всезростаючої орієнтації дитини на дорослого, що не пов'язано з конкретною професією, а створює умови для орієнтування у світі праці.

Дошкільний період – це вік, що у контексті професійного розвитку людини розглядається у психології з різних позицій: як перший етап політехнічного навчання (Н. Д. Левітов, 1963), підготовчий період становлення людини як суб'єкта праці (Є. О. Климов, 1990), початковий етап професійного самовизначення (І. С. Кон, 1984).

Своєрідність дошкільного дитинства полягає у тому, що у центрі всього психічного життя дитини перебуває дорослий як носій суспільних функ-

цій, змістів, завдань людської діяльності у системі суспільних відносин (Д. Б. Ельконін, 1960 та ін.), що і є психологічною основою генези професійної спрямованості у дошкільному віці.

У дошкільному віці широкого поширення набувають сюжетно-рольові ігри, частина з яких має професійно зорієнтований характер. Діти граються, виконуючи ролі лікарів, продавців, вихователів, водіїв транспортних засобів, кухарів та ін., найчастіше наслідуючи ті професії, з представниками яких вони знайомі або про які мають певні знання.

Важливе значення для подальшого професійного самовизначення дитини мають первинні трудові спроби – виконання нескладних дій з доглядом за одягом, рослинами, прибирання приміщень тощо.

Результатом професійно-рольових ігор, виконання простих видів праці, спостереження за працею дорослих стає “самовизначення” дошкільників на основі розрізнення видів праці і порівняння різних професій.

Молодший шкільний вік. Молодший шкільний вік у психологічній науці прийнято виділяти у зв'язку з початком відвідування дитиною школи. Зазвичай молодший шкільний вік – це вік від 6–7 до 10–11 років, що збігається з навчанням дитини у молодших класах. Важливе значення для розвитку молодшого школяра має зміна соціальної ситуації розвитку: дитина, дошкільник стає школярем. Змінюється характер провідної діяльності: від гри – провідної діяльності в дошкільному віці молодший школяр переходить до навчальної діяльності. У зв'язку з цим розвиваються мотиви, цілі, інтереси дитини. За словами Л. С. Виготського, у цей період відбувається перехід від навчання за власною програмою до навчання за програмою, заданою дорослими.

Основними новоутвореннями молодшого шкільного віку можна вважати довільність діяльності та психічних процесів. Л. С. Виготський вважає центром свідомої діяльності мислення молодшого школяра. Розвиток мислення допомагає розвивати й інші пізнавальні процеси особистості. У зв'язку з розвитком мислення з'являється рефлексія, аналіз, внутрішній план дій. У цей період на якісно новому рівні реалізується потенціал розвитку дитини як активного суб'єкта, що пізнає оточуючий світ і самого себе і набуває власного досвіду діяльності у цьому світі. Психологічною особливістю молодших школярів є наслідування дорослих. Звідси й орієнтація на професії значущих для них дорослих: учителів, батьків, родичів, близьких знайомих сім'ї. Спостерігається свого роду професійна індукція.

Друга важлива особливість дітей цього віку – мотивація досягнень, що виражається перш за все у провідній діяльності – навчанні. Усвідомлення дитиною своїх здібностей і можливостей на базі вже отриманого досвіду навчальної, ігрової і трудової діяльності приводить до формування уявлення про бажану професію.

Навчальна і трудова діяльність сприяє розвитку уяви дітей як відтворюючої, так і продуктивної (творчої). На основі цієї здатності відбувається збагачення уявлення про зміст різних видів праці, формується вміння розуміти умовність окремих подій, уявляти себе у певній професії. У дитини з'являються професійно забарвлені фантазії, які здійснюють у майбутньому великий вплив на професійне самовизначення особистості. Починаючи з 7 років, зміни у сфері відносин з дорослим визначаються тим, що діти не тільки прагнуть до більш тісного і рівноправного союзу зі старшими, але і хочуть якнайбільше довідатися про життя дорослих, про їх професію, роботу, починають виділяти професію як критерій віку людини, її соціальної зрілості. Освоєння навчальної діяльності приводить до важливих змін у передумовах мотиваційного компонента професійної спрямованості. У його сферу входять інтереси і здібності, які виявляються не тільки щодо конкретного навчального предмета, але й тієї сфери дійсності, що становить зміст цього предмета.

Узагальнення досліджень Є. О. Климова (1996) дозволяє стверджувати, що вже у молодшому шкільному віці зароджується праця у новій формі – у формі суспільно корисної діяльності, розвиваючи інтерес і позитивне ставлення до певної сфери дійсності.

Підлітковий вік – це період первинної, амбівалентної оптації. Отрочтво – один із найвідповідальніших періодів становлення особистості. Віковими особливостями підлітків є нові психологічні утворення, такі як почуття дорослості, процеси самосвідомості, взаємопов'язане з ними прагнення підлітків до самоствердження, спілкування з ровесниками.

Провідною діяльністю у підлітковому віці визначають інтимно-особистісне спілкування (Д. Б. Ельконін), суспільно корисну діяльність (Д. І. Фельдштейн), суспільно значущу діяльність (В. В. Давидов).

У психологічній науці підлітковий період розглядається як вік максимальної соціалізації на основі реального привласнення змістів і способів людської практики (Д. І. Фельдштейн, 1989 та ін.).

На основі готовності до функціонування у суспільстві формується усвідомлене прагнення застосувати свої можливості, виявити себе у про-

фесійній сфері, загострюється потреба в особистісному і професійному самовизначенні. Реальним шляхом включення у якісно нову систему відносин з суспільством є суспільно корисна діяльність (Д. І. Фельдштейн, 1989 та ін.).

У контексті професійного розвитку підлітковий вік розглядається, з одного боку, як період нереалістичних уявлень і мрій про майбутнє (Л. І. Божович, 1968; І. С. Кон, 1984), з іншого – як період вибору професії, формування життєвих планів (Є. О. Климов, 1996; Д. І. Фельдштейн, 1994).

Аналіз даних досліджень дозволив виявити такі тенденції генези професійної спрямованості у підлітків: наростає усвідомлення проблеми професійного вибору і формується готовність його здійснювати; професійні уподобання підлітків охоплюють усі групи професій, показники; протягом підліткового віку істотних розходжень у мотивуванні професійних уподобань не відбувається, серед мотивувань виділяється інтерес: недиференційований, змістовно-пізнавальний, утилітарно-особистісний, узагальнено-предметний; вікові розходження за видами інтересу статистично не значущі; розширюються уявлення про бажані професії в основному за рахунок розуміння специфічних вимог, які вони ставлять до професіонала і професійних дій; виникають спроби самоаналізу й самооцінки на основі уявлень про професії: у 12–13 років 65,7 % досліджуваних не усвідомлюють свої особливості у контексті професіоналізації, а у 14–15 років – лише 11,1 %; до 14 років наростає невпевненість у правильності вибору професії (12–13 років – 8,6 %, 14–15 років – 38,9 %), професійні уподобання стають альтернативними (12–13 років – 8,6 %, 14–15 років – 16,7 %), відбувається аналіз професійних альтернатив на основі співставлення переваг зі своїми вміннями і здібностями.

Отже, динаміка професійної спрямованості у підлітка виражається через наростання усвідомлення проблеми професійного вибору й формування готовності його здійснювати; розширення уявлень про бажані професії в основному за рахунок специфічних вимог, які вона ставить до професіонала; розвиток відносної стійкості до зовнішніх чинників професіоналізації на основі усвідомлення своїх інтересів, інших індивідуальних особливостей і можливостей; підвищення невпевненості в однозначності професійного вибору, що приводить до обмірковування і випробування професійних альтернатив; виникнення спроб самоаналізу й самооцінки на основі уявлень про професії.

Отже, у підлітковому віці починає складатися вектор “мотив-мета” відносно професійної сфери.

Наслідкування зовнішніх форм поведінки дорослих приводить до того, що хлопчики-підлітки орієнтуються на романтичні професії “справжніх чоловіків”, які наділені сильною волею, витримкою, сміливістю, мужністю (льотчик-випробувач, космонавт, автогонщик та ін.). Дівчатка починають орієнтуватися на професії “справжніх жінок”, привабливих і популярних (топ-модель, естрадна співачка, телеведуча та ін.).

Диференційоване ставлення до різних навчальних предметів, заняття у гуртках художньої і технічної творчості формують у підлітків навчально-професійні наміри і професійно зорієнтовані мрії.

Рання юність. Рання юність характеризується інтенсивним розвитком внутрішнього світу, активізуються процеси самопізнання, пошук свого місця у житті. Важливого значення набуває провідна діяльність – особистісне і професійне самовизначення. Л. І. Божович визначає афективний центр особистості у ранній юності – спрямованість у майбутнє [3]. Найважливішим завданням цього віку є вибір професії. Це – період реалістичної оптації.

Вираженням професійної спрямованості у ранній юності виступають професійні плани, що мають, як показали дослідники (Л. І. Божович, 1968; І. В. Дубровіна та ін.), спонукальну силу.

Отже, для старших підлітків актуальним є навчально-професійне самовизначення – усвідомлений вибір шляхів професійної освіти і професійної підготовки.

Дослідження професійної спрямованості у ранньому юнацькому віці дозволило виділити низку тенденцій, що характеризують становлення професійної спрямованості у ранній юності: професійні переваги стосуються не тільки найбільш престижних і соціально затребуваних професій, але й професій, які вимагають спеціальних здібностей (комунікативних, художніх, музичних та ін.); рівень сформованості інтересів нижчий щодо тих галузей діяльності, які становлять зміст предметів шкільного циклу, і вищий у галузях людської практики, які у ранній юності реалізуються у сфері дозвілля; домінує прагнення до одержання вищої освіти, проте лише 32,1 % досліджуваних чітко визначають профіль професійної підготовки; відбувається звуження професійної перспективи, тобто професійна спрямованість спонукає не до довгострокової активності, а передбачає реалізацію найближчих цілей (профперспективу після навчання у вишу виділяють лише

38,3 % досліджуваних); виділення чинників, що перешкоджають реалізації професійних планів, призводить до установки на зміну фаху професійної діяльності (39,5 %), у тому числі навіть при впевненому професійному виборі (10,7 %).

Юність. У віці 17–23 років переважна більшість дівчат і хлопців здобувають професійну освіту у навчальних закладах або професійну підготовку на підприємствах чи в установах.

Загальноосвітня школа з її романтичними устремліннями і професійно зорієнтованими мріями залишилася у минулому. Бажане майбутнє стало справжнім. Проте багато хто переживає незадоволеність і розчарування у зробленому (вимушено чи за бажанням) виборі навчально-професійного поля. Чиняться спроби внести корективи до професійного старту.

У більшості дівчат і хлопців у ході професійного навчання зміцнюється впевненість у виправданості зробленого вибору. Йде неусвідомлюваний процес кристалізації професійної спрямованості особистості. Поступове засвоєння майбутньої соціально-професійної ролі сприяє конституюванню себе як представника певного професійного співтовариства.

Молодість (до 27 років). Це – вік соціально-професійної активності. Позаду залишилися сумніви у правильності зробленого професійного вибору. Як правило, вже є певний професійний досвід і місце роботи. Актуальним стає професійне зростання.

Очевидним є одне: для багатьох молодих людей до 30 років знову актуально постає проблема професійного самовизначення. Можливі два шляхи: або залишатися в обраній професії і стверджувати себе у ній, ставати професіоналом, або професійна міграція, що означає зміну місця роботи чи професії.

Зрілість. Це найбільш продуктивний вік – період реалізації себе як особистості, використання свого професійно-психологічного потенціалу. Саме у цьому віці реалізуються життєві і професійні плани, виправдовується сенс самого існування людини. Професія надає унікальну можливість застосувати свої здібності на конкретному трудовому посту, виробити індивідуальний стиль діяльності, реалізувати свою потребу бути особистістю, індивідуальністю у професійній праці. Високий професіоналізм дозволяє реалізувати і свою схильність до наднормативної професійної активності, що максимально виражає можливості людини.

Повна зануреність у професійне життя, задоволеність обраною професією, усвідомлена професійна позиція, постійне підтвердження своєї про-

фесійної значущості, потреби і корисності приводять до виникнення особливого емоційного стану – професійного оптимізму.

Літній вік. Досягнення пенсійного віку приводить до відходу з професійного життя. До 55–60 років особистість не встигає повністю вичерпати свій професійний потенціал. Усе ще високий професіоналізм, не зважаючи на наявну професійну втому, породжує сумнів у виправданості виходу на пенсію. Настає тривожний час, відразу руйнуються стереотипи, що склалися десятиліттями, спосіб життя. Професійно важливі якості, професійні знання і вміння, досвід і майстерність – усе стає непотрібним. Ці негативні моменти прискорюють соціальне старіння. Професійне життя після кар’єри можливе для тих літніх людей, які знаходять у собі сили продовжувати активну професійну діяльність у формі менторингу – наставництва, передачі професійного досвіду. Для більшості пенсіонерів характерні психологічна розгубленість, відчуття “професійної безпритульності”, дезінтеграція з професійного середовища, що викликають обтяжливі переживання своєї непотрібності і даремності.

Знову виникає проблема самовизначення, проте вже не у професійному житті, а у соціальному і суспільно корисному. Одні пенсіонери знайдуть себе у суспільно-політичному житті, інші зануряться у сімейно-побутові проблеми, треті займуться серйозно садівництвом, а дехто продовжить трудове життя у сфері дрібного приватного бізнесу. Це – період активного соціально-трудового самовизначення і продовження себе як особистості.

Завершуючи аналіз рефлексії самовизначення особистості на різних стадіях професійного становлення, підкреслимо, що професійне самовизначення – це не просто вибір професії або альтернативних сценаріїв професійного життя, а своєрідний творчий процес розвитку особистості. Самовизначення може бути адекватним професійно важливій проблемі – і тоді відбувається розвиток особистості, а може бути і неадекватним – тоді воно породжує внутрішній конфлікт, активізуючи захисні механізми замість процесів розвитку.

Узагальнимо наші аналітичні міркування про взаємозв’язок способів професійного самовизначення на різних етапах онтогенезу і, відповідно, стадіях професійного розвитку особистості (див. таблицю).

Перспективи подальшого дослідження полягають у тому, що проблема професійної спрямованості особистості на різних етапах онтогенезу в умовах інформаційного суспільства, а особливо професійна спрямованість особистості майбутніх психологів, недостатньо вивчені.

Професійне самовизначення на різних етапах онтогенезу

Вік	Стадії професійного становлення	Способи професійного самовизначення
Дошкільне дитинство (до 7 років)	–	Професійно-рольові ігри
Молодший шкільний вік (до 11 років)	–	Професійні індукції
Підлітковий вік (до 15 років)	Первинна амбівалентна оптація	Професійно забарвлені фантазії. Романтично забарвлені професійні наміри
Рання юність (до 18 років)	Вторинна реалістична оптація	Ситуативний вибір навчально-професійного напрямку. Вибір професійної освіти і професійної підготовки
Юність (до 23 років)	Професійна освіта і професійна підготовка	Самовизначення у навчально-професійному полі
Молодість	Професійна адаптація	Кристалізація професійної спрямованості
Рання зрілість (до 27 років)	Первинна професіоналізація	Самовизначення на конкретному робочому посту
Зрілість (до 33 років)	Вторинна професіоналізація	Самовизначення у професії
Пізня зрілість (до 60 років)	Професійна майстерність	Самовизначення у професійній культурі
Літній вік (до 75 років)	Менторинг – наставництво	Самовизначення у суспільно корисному і сімейно-побутовому житті

Список використаної літератури

1. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания / Б. Г. Ананьев. – М., 1996. – 384 с.
2. Анциферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы / Л. И. Анциферова // Психология формирования и развития личности / под. ред. Л. И. Анциферовой. – М.: Наука, 1981. – С. 3–19.
3. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии / гл. ред. А. А. Смирнов. – 1979. – № 4. – С. 23–34.
4. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М., 1984. – Т. 4. – 368 с.
5. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения / В. В. Давыдов. – М.: ИНТОР, 1996. – 544 с.

6. Дубровина И. В. Психологическая готовность к личностному самоопределению – основное новообразование ранней юности / И. В. Дубровина // Формирование личности старшеклассника / под ред. И. В. Дубровиной. – М. : Педагогика, 1989. – С. 9–12.
7. Климов Е. А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации / Е. А. Климов. – М., 1983. – 95 с. – (Педагогика и психология).
8. Кон И. С. Открытие “Я” / И. С. Кон. – М., 1978. – 367 с.
9. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк ; за ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
10. Крягжде С. П. Управление формированием профессиональных интересов / С. П. Крягжде // Вопросы психологии / гл. ред. А. М. Матюшкин. – 1985. – № 3. – С. 23–31.
11. Левитов Н. Д. Психотехника и профессиональная пригодность. Проблемы и методы / Н. Д. Левитов. – М. : Издание Мосздравотдела, 1928. – 264 с.
12. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2013.

Иванцова Н. Б. Развитие профессиональной направленности личности на разных этапах онтогенеза

В статье отслежено развитие профессиональной направленности личности на разных этапах онтогенеза. Представлена модель генезиса профессиональной направленности. Приведены основные виды и формы профориентационной работы психолога с различными возрастными и профессиональными группами.

Ключевые слова: профессиональная направленность, онтогенез, генезис профессиональной направленности, профориентация, выбор профессии, профессионализм, профессиональная среда, развитие, самоопределение, самореализация, самоорганизация.

Ivantsova N. B. Development of professional orientation of the individual at different stages of ontogeny

The article concerns the development of the professional orientation of the individual at different stages of ontogeny. The model of the genesis of professional orientation has been presented. The basic types and forms of vocational guidance psychologist with professional groups of different age have been specified.

Keywords: professional orientation, ontogen, genesis of professional orientation, career guidance, career choice, professionalism, professional environment, development, self-determination, self-realization, self-organization.